

MAGDALENA ABRAMCZYK Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa

NORWID W BIBLIOTECE POLSKIEJ W PARYŻU

W roku 1993 Józef Fert, prezentując swoje ówczesne rękopiśmienne odkrycia dotyczące Cypriana Norwida, stwierdzał: „Paryskie norwidiana to w zasadzie margines”¹. I rzeczywiście, wydaje się, że szczególnie w przypadku takich twórców jak właśnie Norwid wszystko już zostało odnalezione i pieczołowicie omówione. Publikacja Adama Cedry z 2013 roku z powodzeniem posłuży tu jako przykład niezwykle, choć często przypadkowych, odkryć, jakich wciąż można dokonać w archiwach². W swoim artykule autor zrelacjonował mianowicie odnalezienie we Francji aktu zgonu Norwida. Dokument odkrył mieszkający we Francji Andrzej Szczerba, który podzielił się tą informacją oraz zdjęciem archiwaliu na Facebooku. Jak wiadomo, dotychczas najbardziej znany wśród badaczy był odpis owego aktu opublikowany przez Juliusza W. Gomulickiego. W świetle takich wydarzeń tym bardziej zaskakuje fakt, że do dziś w zakamarkach archiwów pozostają dokumenty czekające na swojego odkrywcę. Fakt ów zdumiewa jeszcze mocniej, gdy okazuje się, że znajdują się one w Bibliotece Polskiej w Paryżu, z którą poeta nigdy nie był silnie związany, ale w której wciąż opracowuje się kolejne, szerzej nieznane bloki dokumentów dotyczących życia polskiej emigracji.

Na przedstawione tu archiwalia natrafiono w trakcie działań w ramach projektu (nr 0514/NPRH/H1a/83/2015) w Bibliotece Polskiej w Paryżu, przy opracowywaniu spuścizny Alojzego Władysława Strzembosza. Pod tymczasową sygnaturą „AWS Komisja Opieki nad Grobami Polskimi w Paryżu” pośród wielu innych dokumentów znajdują się także te dotyczące śmierci poety, ale też lat późniejszych. Jak wskazuje nazwa akcesji, teczka obejmuje archiwalia związane z działalnością Komisji Opieki nad Grobami Polskimi (obecnie: Towarzystwo Opieki nad Polskimi Zabytkami i Grobami Historycznymi we Francji), funkcjonującej nad Sekwaną od końca lat trzydziestych XIX wieku. Historia tej niezwyklej instytucji nierozzerwalnie wiąże się z losem samotnych emigrantów, niemających własnych źródeł utrzymania, ale bardzo często weteranów polistopadowych zasłużonych dla ojczyzny, żyjących we Francji³. Głównym zadaniem komisji była organizacja pogrzebów oraz opieka nad polskimi grobami. Wiemy, że w latach pięćdziesiątych XIX wieku także Norwid zaangażował się w działania na rzecz instytucji, współpracując z Walentym Zwier-

¹ J. Fert, *Nieznane Norwidiana w Bibliotece Polskiej w Paryżu*. „Studia Norwidiana” t. 11 (1993), s. 125.

² A. Cedro, *Akt zgonu Norwida – dokument nieznan*. Jw., t. 31 (2013).

³ Zob. A. Niewęglowski, *Towarzystwo Opieki nad Polskimi Zabytkami i Grobami Historycznymi we Francji. Historia*. Na stronie: <http://www.tombeauxpolonais.eu/content/historia> (data dostępu: 22 III 2020).

kowskim i Aleksandrem Jełowickim przy projektach pomników polskich grobów zbiorowych⁴. Jak się później okaże, również prochy poety ostatecznie zostaną powierzone opiece komisji.

W trzech kosztkach, podpisanych: C. K. Norwid: *zaświadczenie z merostwa, ekshumacja 1888, Cyprian Norwid exhumation cimetièrre d'Ivry 18 listopada/novembre 1888 i Cyprian Norwid exhumation złożenie prochów cimetièrre du Sud (Montmorency) 27 novembre/listopada 1888*, umieszczono kolejno: zaświadczenie o zgonie Norwida, z 24 V 1883, wydane przez merostwo XIII dzielnicy, rachunek za ekshumację na cmentarzu w Ivry, z 18 IV 1888, oraz rachunek za przeniesienie ciała na cmentarz w Montmorency, z 27 IX 1888. Do dokumentów dołączono także cztery rachunki: z 5 I 1889, 9 I 1891 i 4 V 1894 (za pochówek Juliusza Słowackiego na cmentarzu Montmartre) oraz jeden bez daty, za lata 1885–1889, od paryskiego przedsiębiorcy pogrzebowego, Gasparda Jacqueta, który sprawował opiekę nad polskimi grobami, a także bilet na loterię artystyczną organizowaną przez Komisję Opieki.

Gdyby spróbować nadać pewną hierarchię ważności odnalezionym dokumentom, bez wątpienia na pierwszym miejscu znalazłoby się zaświadczenie z merostwa, następnie dwa rachunki z cmentarzy, a na końcu kalkulacje Jacqueta. Przyjrzyjmy się zatem wymienionym archiwaliom dokładniej. Zaświadczenie o zgonie wydane przez merostwo XIII dzielnicy jest bowiem nie tylko najcenniejszym (pośród prezentowanych tutaj) odnalezionym dokumentem, lecz także najbardziej naruszonym przez czas. Dokument ten, wystawiony na standardowym druku, poświadczają, że 23 V 1883 w domu przy ulicy Chevaleret 119 zmarł Cyprian Norwid. Potwierdza zarazem opłacenie podatku miejskiego i wykupienie koncesji na pochówek – dokument wystawiony 24 V 1883 na „p. Zaleskiego”, a dokładniej na Michała Zaleskiego, bliskiego przyjaciela i towarzysza ostatnich dni poety. To o nim i o poruszających okolicznościach odejścia Norwida w swoich listach z 23 V i 3 VI 1883 do syna Aleksandra tak pisał Józef Dybowski:

Zaczynam ten list doniesieniem Ci smutnej wiadomości, że Cyprian, który już od kilkunastu dni mocno na zdrowiu zapadł, wczoraj wieczorem rozstał się z tym światem. Pogrzeb jego ma być pojutrze, w piątek, około 11-tej z rana. W ostatnich chwilach opiekował się nim i służył mu znany Ci Michał Zaleski, mój towarzysz broni z 1830; na jego rękach też skonał; bez niego byłby mu nikt w tej ostatniej chwili nie towarzyszył. Dzień dzisiejszy i jutrzejszy Zaleski oddaje wyłącznie usługom, z których najtrudniejsza jest obchodzić polskich panów, aby się zdobyli na poniesienie kosztów choć skromnego, ale przyzwoitego pogrzebu⁵.

Gdyby Zaleski nie zajął się był całym urządzeniem tego pogrzebu, nie poszedł do nieznanomych mu Jełowickiego i Kleczkowskiego, i wielu innych kroków nie poczynił, to Cyprian byłby pochowany, jak wszyscy inni weterani mieszkający w polskim Zakładzie rue de Chevaleret, w grobie zbiorowym (*fosse commune*)⁶.

Listy te stanowią doskonały komentarz i objaśnienie dla dokumentu z merostwa – czy może przeciwnie: to zaświadczenie potwierdza i poniekąd ilustruje słowa

⁴ Zob. *ibidem*.

⁵ J. Dybowski, list do A. Dybowskiego, z 23 V 1883. W: Z. Trojanowiczowa, E. Lijewska, *Kalendarz życia i twórczości Cypriana Norwida* (przy współud. M. Pluty). T. 2: 1861–1883. Poznań 2007, s. 782.

⁶ J. Dybowski, list do A. Dybowskiego, z 3 VI 1883. W: *ibidem*, s. 783.

Dybowskiego o kulisach nadchodzących dni, o znaczącej roli, jaką odegrał Zaleski po śmierci przyjaciela, oraz o wysiłku włożonym w przygotowanie uroczystości pogrzebowych. Zaświadczenie pozytywnie weryfikuje także datę śmierci odnotowaną w akcie zgonu, ostatecznie zaprzeczając relacji Dybowskiego, jakoby Norwid zmarł 22, a nie 23 V.

Na zamieszczonym dalej dokumencie, pośród wszystkich niezbędnych danych i informacji, dość enigmatycznie brzmi fraza: „*Changement par substitution de classe*”, przetłumaczona tutaj jako: „Zmienić poprzez podstawienie klasy”. W roku 1805 Nicolas Frochot, prefekt Sekwany i radca stanu, ustanowił zasadę opłaty pogrzebowej, w której skład wchodziła stała kwota podatku oraz prowizja pobierana od najwyższych klas orszaku pogrzebowego, wskazywanych przez arystokrację i burżuazję⁷. Z oczywistych przyczyn w dokumencie z merostwa nie wypełniono tej rubryki.

Pogrzeb Norwida odbył się 25 V, według relacji Dybowskiego uczestniczyło w nim niewiele ponad 30 osób, głównie najbliżsi poety. Tak o pochówku na cmentarzu w Ivry pisała siostra Teofila Mikułowska w liście z 7 V 1883 do Michaliny Zaleskiej:

Pochowany jest [Norwid] na cmentarzu Ivry za miastem, za miastem, gdyż wszystkie inne cmentarze w Paryżu pozamykane, nie wolno więc chować nikogo na nich. Był pochowany bardzo przyzwicie, gdyż umiejący ocenić Go złożyli się na pogrzeb [...]»⁸.

Podatek miejski / zaświadczenie o zgonie

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE
LIBERTÉ, — ÉGALITÉ, — FRATERNITÉ

VILLE DE PARIS. — MAIRIE DU XIIe ARRONDISSEMENT.

N° D'ORDRE 1491 N° DU REGISTRE 1491

Date du décès	2 Juin 1883	Reçu de M Zaleski la somme de <i>soixante-dix francs</i> pour les causes énoncées d'autre part.
Nom du décédé	Norwid Cyprien	
Domicile du décédé	7 du Chatelet 119	
Taxe municipale	20	
Prix de concession	20	
TOTAL		Paris, le 24 Juin 1883
Changement par substitution de classe		Le Préposé comptable de la Mairie,
RECETTE définitive		<i>Chopin</i>
40 p ^e acte de		

Eug. Barlier, succ. de Ferd. Bouché. — 1090.

⁷ W Paryżu obowiązywało 11 klas orszaku pogrzebowego, z czego 3 należały do najdroższych. W wersji najokazalszej zasłaniano fasadę domu rodzinnego, wewnątrz zamieniano w „kaplicę”, karawan zaś ozdabiano piórami lub kokardami. Zob. P. Trompette, R. H. Griffiths, *L'Économie morale de la mort au XIXe siècle. Regards croisés sur la France et l'Angleterre*. „Le Mouvement Social” 2011, nr 4.

⁸ Dybowski, list do Dybowskiego, z 3 VI 1883, s. 783.

République Française
Liberté – égalité – fraternité
Ville de Paris – Mairie du *XIIIème*⁹ arrondissement
N° d'ordre 1591 N° du registre 1491

Date du décès 23 Mai 1883
Nom du décédé *Norwid Cyprian*
Domicile du décédé *r. de Chevaleret 119*
Taxe municipale *vingt francs 20*
Prix de concession *cinquante 50*
Total 70
Changement par substitution de classe
Recette définitive
[...] p'acte de

Reçu de *M Zaleski*
la somme de *soixante-dix francs*
pour les causes énoncées d'autre part.

Paris le 24 Mai 1883

Le Préposé de comptable de la Mairie,
[...]

Republika Francuska
Wolność – równość – braterstwo
Miasto Paryż – Ratusz *XIII* dzielnicy
Numer zamówienia 1591 Numer rejestracyjny 1491

Data śmierci 23 maja 1883
Nazwisko zmarłego *Norwid Cyprian*
Dom zmarłego *ul. de Chevaleret 119*
Podatek miejski *dwadzieścia franków 20*
Cena koncesji *pięćdziesiąt 50*
Razem 70
Zamiana poprzez podstawienie klasy
Przepis końcowy
[...] akt

Otrzymano od p. *Zaleskiego*
sumę *siedemdziesięciu franków*
za usługi wymienione obok.

Paryż 24 maja 1883

Księgowy Urzędu Miasta,
[...]

W przywołanym już artykule Fert odnotował: „dotarłem [...] do dokumentacji przeniesienia Norwida z cmentarza w Ivry na Montmorency”¹⁰, w istocie jednak badaczowi chodzi nie tyle o dokumentację w sensie ścisłym, ile o list Bolesława Rubacha do Stanisława Loewenhardta – obaj byli członkami Komisji Opieki nad Grobami Polskimi – oraz o dwie rękopiśmienne informacje: jedną o przeniesieniu prochów Norwida z Ivry do Montmorency i drugą z listą dokumentów przekazanych Loewenhardtowi. Pod numerem czwartym owej listy znajduje się zaświadczenie omówione wcześniej (*Reçu de la mairie du XIIIe arr[ondissement]*). Numer trzeci z wykazu to z kolei *Concession au cimetière*. Jak podaje Zbigniew Sudolski, Zaleski wykupił na cmentarzu w Ivry koncesję jedynie na 5 lat, do 1888 roku¹¹. Gdy na posiedzeniu Komisji Opieki nad Grobami Władysław Mickiewicz dowiedział się o zbliżającym się terminie, doszło do szybkiej mobilizacji i dzięki pozyskanym funduszom zorganizowano ekshumację szczątków Norwida oraz przeniesienie ich do zbiorowego grobu na cmentarzu w Montmorency¹². Na podstawie zachowanej korespondencji możemy dziś z całą pewnością uznać, że to dzięki Michalinie Dziekońskiej udało się sfinalizować ekshumację i ponowny pochówek poety¹³, a sama

⁹ Elementy dopisane odręcznie oznaczono w odczytaniu kursywą.

¹⁰ Fert, *op. cit.*, s. 134.

¹¹ Z. Sudolski, *Norwid. Opowieść biograficzna*. Warszawa 2003, s. 606.

¹² Zob. Trojanowiczowa, Lijewska, *op. cit.*, t. 2, s. 784.

¹³ Zob. *ibidem*.

organizacją i sprawami formalnymi zajęli się działacze komisji. Oto fragment listu Rubacha do Loewenhardta z 30 VII:

Szanowny Doktorze!

Dostałem na przeniesienie śp. Norwida 100 rs – wyraźnie: sto rubli – przeto zniesiona została przeszkoda materialna.

We środe przyszlą wyjeżdżam z Paryża; nie mogę się obecnie zająć tą sprawą, przeto – jeżeli Szanowny Doktor sądzi za stosowne – można by Plucińskiego i Norwida przenieść w krótkim czasie¹⁴.

Kolejne dwa odnalezione dokumenty stanowią efekt i dowód podjętych wówczas działań. Są to rachunki za opłacenie podatku od ekshumacji oraz przeniesienia zwłok z cmentarza w Ivry (18 IV 1888) na cmentarz w Montmorency (27 IX 1888). W obu przypadkach przedsiębiorcą pogrzebowym, który zajmował się tą sprawą, był Jacquet i to na niego zostały wystawione wspomniane dokumenty. Sporządzo- no je na standardowych urzędowych drukach, różniących się jedynie nieznacznie rejestrem świadczonych usług. Oba rachunki opiewają na kwoty 20 franków. Przed uroczystym przeniesieniem zwłok, które miało nastąpić 28 XI 1888, Komisja Opieki nad Grobami rozpozsechniła następujące ogłoszenie:

We środe 28 listopada (1888), o 8-ej rano odbędzie się przeniesienie zwłok Cypriana Norwida z cmentarza Ivry do Montmorency, między 11-tą a 12-tą w cmentarzu Montmorency. Od rodziny i przyjaciół¹⁵.

„Cmentarz polski”, „panteon polskiej emigracji”, „największa polska nekropolia we Francji”, to najczęstsze określenia, jakie można usłyszeć, gdy mowa o cmentarzu Champeaux położonym w niewielkiej, malowniczej miejscowości Montmorency, kilkanaście kilometrów na północ od Paryża. Tam w zbiorowej mogile, obok swojego przyjaciela Tomasza Olizarowskiego, na kilka następnych lat spoczął Norwid.

Rachunek z cmentarza w Ivry

N^o D'ORDRE 1241

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE
LIBERTÉ, ÉGALITÉ, FRATERNITÉ

VILLE DE PARIS SERVICE DES CIMETIÈRES

REÇU de Mr Jaspar Jacquet

la somme de vingt francs

SAVOIR :

Concession trentenaire 300 fr., plus 13 fr. d'enregistr., 1 fr. 80 timbre (316 fr. 80).	
Concession temporaire. Renouvellement de concession temporaire (50 fr.)	50
Reprise de signes funéraires. Taxe d'inhumation (6 fr.)	6
Droit de 2 ^e ou ultérieure inhumation (25 fr.)	25
Taxe d'exhumation. Taxe de transport pour corps venant de l'extérieur (20 fr.)	20
Fixe cerneil, mixture, etc., pour le compte des Pompes funèbres	20
TOTAL	20

Le 18 IV 1888

Le CONSERVATEUR,

¹⁴ B. Rubach, list do S. Loewenhardta, z 30 VII 1883. Cyt. za: Fert, *op. cit.*, s. 135.

¹⁵ Sudolski, *op. cit.*, s. 613.

N° d'ordre 1141

M. Norwid

République Française
Liberté, égalité, fraternité
Ville de Paris – Service de cimetières
Reçu de M. *Gaspard Jacquet*
la somme de *vingt francs*
Savoir:

Concession trentenaire 300 fr., plus 15 fr. d'enregistr., 1 fr. 80 timbre (316 fr. 80).	/-
Concession temporaire. Renouvellement de concession temporaire (50 fr.)	/-
Reprise de signes funéraires. Taxe d'inhumation (6 fr.)	/-
Droit de 2° ou ultérieure inhumation (25 fr.)	/-
[Ta]xe d'exhumation. Taxe de transport pour corps venant de l'extérieur (20 fr.)	/-
[Pr]ix de cercueil, mixture, etc., pour le compte des Pompes funèbres	20
Total	20

[C]imetièrre d'Ivry, le 18.04.1888

Le _____ Conservateur,
[...]

Nr zamówienia 1141

p. Norwid

Republika Francuska
Wolność, równość, braterstwo
Miasto Paryż – Wydział Cmentarzy
Otrzymano od p. *Gasparda Jacqueta*
suma *dwudziestu franków*
Informacja:

Trzydziestoletnia koncesja 300 fr., plus 15 fr. opłata rejestr., 1 fr. 80 znaczek (316 fr. 80).	/-
Tymczasowa koncesja. Odnowienie tymczasowej koncesji (50 fr.)	/-
Wznowienie opłat pogrzebowych. Podatek pogrzebowy (6 fr.)	/-
Prawo do drugiego lub kolejnego pochówku (25 fr.)	/-
Podatek od ekshumacji. Podatek transportowy dla organów pochodzących z zewnątrz (20 fr.)	/-
[Ce]lna trumny, mieszanka itp., w inieniu domów pogrzebowych	20
Razem	20

[C]mentarz w Ivry, dnia 18.04.1888

_____ konserwator,
[...]

Rachunek z cmentarza w Montmorency

(N. N° 197. — Adj.)

N° D'ORDRE 5618

RÉPUBLIQUE FRANÇAISE
LIBERTÉ, ÉGALITÉ, FRATERNITÉ.

VILLE DE PARIS — SERVICE DES CIMETIÈRES

REÇU de Me *Jacquet* (*Exhumation Norwid*)
la somme de *vingt francs*

SAVOIR :

Concession perpétuelle de _____ mètre _____ cent. ou _____	(4/5 ^e à la Ville 1/5 ^e à l'Assistance publique.....)
complément de concession conditionnelle de _____ mètre _____	Enregistrem. et Timbre.....
Concession trentenaire (300 fr., dont 240 fr. pour la Ville et 60 fr. à l'Ass. Publ.)	
Concession temporaire ou renouvellement (30 fr.)	
Droit de seconde ou ultérieure inhumation (25 fr.)	
Taxe de transport: <i>4</i> Taxe d'exhumation (20 fr.)	20
Autres taxes (les énoncer).....	
Prix de cercueil, mixture, etc., pour le compte des Pompes funèbres	
Cimetière d <i>au sud</i> , le <i>27</i> 1888.	20

Vu pour contrôle : LE CONSERVATEUR, LE RECEVEUR, TOTAL.....

N° d'ordre 5618

République Française
Liberté, égalité, fraternité
Ville de Paris – Service de cimetières
Reçu de M. *Jacquet Exhumation Norwid*
la somme de *vingt francs*
Savoir:

Concession perpétuelle de ____ mètre ____ cent. ou complément de concession conditionnelle de ____ mètre ____	4/5es à la Ville 1/5e à l'Assistance publique Enregistrem. et Timbre	—/—
Concession trentenaire (300 fr., dont 240 fr. pour la Ville et 60 fr. à l'Ass. Publ.)		—/—
Concession temporaire ou renouvellement (50 fr.)		—/—
Droit de seconde ou ultérieure inhumation (25 fr.)		—/—
Taxe de transport. 4 Taxe d'exhumation (20 fr.)		20
Autres taxes (les énoncer)		—/—
Prix de cercueil, mixture, etc., pour le compte des Pompes funèbres		—/—
Cimetière du Sud, le 27 9 ^{bre} 1888		
Vu pour contrôle:	Le Receveur,	Total
Le Conservateur,	[...]	20
[...]		

Nr zamówienia 5618

Republika Francuska
Wolność, równość, braterstwo
Miasto Paryż – Wydział Cmentarzy
Otrzymano od p. *Jacqueta ekshumacja Norwida*
suma *dwudziestu franków*
Informacja:

Wieczysta koncesja ____ metr ____ cm gdzie dodatkowa koncesja warunkowa ____ metr ____	4/5 w mieście 1/5 pomocy publicznej Rejestr. i znaczki	—/—
Trzydziestoletnia koncesja (300 fr., z czego 240 fr. dla miasta i 60 fr. dla pomocy publicznej)		—/—
Tymczasowa koncesja lub odnowienie (50 fr.)		—/—
Prawo do drugiego lub kolejnego pochówku (25 fr.)		—/—
Podatek transportowy. 4 Podatek od ekshumacji (20 fr.)		20
Inne podatki (stwierdzone)		—/—
Cena trumny, mieszanka itp., w imieniu domów pogrzebowych		—/—
Cmentarz Południowy, dnia 27 listopada 1888		
Skontrolowano:	Odbiorca,	Razem
Konserwator,	[...]	20
[...]		

Jednym z drugoplanowych bohaterów tej opowieści, choć mimowolnym i niezamierzonym, staje się Gaspard Jacquet, paryski przedsiębiorca pogrzebowy, który – jak można sądzić z prawie wszystkich zachowanych i prezentowanych tu dokumentów – współpracował z Komisją Opieki nad Grobami na stałe. Jego zakład mieścił się u wylotu bulwaru Edgara Quineta pod numerem 54, w sąsiedztwie największej paryskiej nekropolii – cmentarza Montparnasse. Choć dziś po przedsiębiorstwie samego Jacqueta nie ma śladu, to w sąsiedztwie słynnej nekropolii wciąż funkcjonują zakłady pogrzebowe i kamieniarskie. W odniesieniu do wieku XIX we Francji możemy mówić o powstaniu i rozwoju prawdziwego przemysłu

pogrzebowego, w którym znaczącą rolę odgrywa właśnie przedsiębiorca pogrzebowy. Uważne przestudiowanie czterech kolejnych odnalezionych dokumentów bardzo dobrze pokazuje, jak szeroki zakres usług oferowano i wykonywano w owym czasie.

Wszystkie rachunki wystawiono na drukach firmy Jacqueta, wymiarami zbliżonych do formatu A4. Pierwszy z dokumentów, bez daty oraz nazwiska, dotyczy usług świadczonych w latach 1887–1889, w tym też dla Norwida. Obcą ręką nad pierwszą pozycją dodano: „*Pour M. Rettel*”. Najprawdopodobniej chodzi o Leonarda Rettla (1811–1885), pisarza i tłumacza, działacza emigracyjnego¹⁶, także mieszkańca paryskiego Zakładu św. Kazimierza. Można zatem założyć, że rachunek faktycznie powinien odnosić się do usług pogrzebowych wykonanych również w związku z pochówkiem pisarza w 1885 roku. Kolejne pozycje na rachunku dotyczą pogrzebów Ignacego Czernika (1803–1887), Euzebiusza Rydzewskiego (1841–1882, na rachunku data ponownego pochówku: 1887) i Kazimierza Gregorowicza (1833–1889). Przedostatnią pozycję, pod datą 2 X 1888, zajmuje Norwid.

Rachunek od przedsiębiorcy pogrzebowego, Gasparda Jacqueta, bez daty

Chapelle

Caveau
Provisoire
pour
recevoir
les Corps

CIMETIÈRE DU SUD, DIT DU MONTPARNASSE
Boulevard Edgar Guinet, 54

GASPARD JACQUET

Marbrier, Entrepreneur de Monuments funebres

CONSTRUCTION DE CAVEAUX, MONUMENTS, GRILLES EN FER
CLOIX ET ENTOURAGES, PLANTATIONS A GARANTIE, ABONNEMENT A L'ANNÉE
(Toute année commencée se paie en entier)

Spécialité
de
Granit
—
Gravure
de Lettres

D^{ist} M

	<i>Paris, Rittel</i>	18		
			TRAC	SOMMES
15 ^{de} 1887	Pour M ^{re} Ignace Czernik			30, 25
	Curatisme et fermeture du caveau		24	
	du dallage		24	
	Avoir payé la taxe		24	
	Gravure du lit		10	
			108	
21 ^{de} 1887	Pour M ^{re} Euzebi Rydzewski			108
	Curatisme et fermeture		24	
	du dallage		24	
	Avoir payé l'exhumation		24	
	Avoir payé la taxe		24	
	Avoir payé le corbillard		48	
	Avoir démonté la tombe		20	
	construite et tombes		20	
			188	
22 ^{de} 1888	Pour M ^{re} Norwid			188
27 ^{de} 1889	Pour M ^{re} Gregorowicz			188
	Total			470
				58

¹⁶ B. Konarska, Leonard Rettel. Hasło w: Internetowy polski słownik biograficzny. Na stronie: <https://www.ipsh.nina.gov.pl/a/biografia/leonard-rettel> (data dostępu: 25 III 2020).

Duplicata

Caveau
Provisoire
pour
recevoir
les Corps

CIMETIÈRE DU SUD, DIT DU MONTPARNASSE
Boulevard Edgar Quinet, 54
GASPARD JACQUET
Marbrier, Entrepreneur de Monuments funèbres
CONSTRUCTION DE CAVEAU, MONUMENTS, GRILLES EN FER
Croix et entourages, plantations à garantie, abonnement à l'année
(Tout année commencée se paie en entier)

Spécialité
de
Granit
-
Gravure
de Lettres

Doit M.

Paris, le 18.....

Pour M. Rettel

			prix	sommés	
15 7 ^{te}	1887	Pour M. Ignace Czernik Ouverture et fermeture du caveau Un dallage Avoir payé la taxe Gravure des lettres		30, 24 29 29 10	25 29
				84 ⁺	29
21 9 ^{bre}	1887	Pour M. Eusèbe Rydzewski Ouverture et fermeture [du caveau] Un dallage Avoir payé l'exhumation Avoir payé la taxe Avoir payé le corbillard Avoir démonté la tombe Courses et timbres		24 29 20 29 19 20	 29 29 10
				129,	+ 60
le 2 X ^{te}	1888	Pour M. Norwid Cyprian			
		Total		170 ⁺	
le 27 fév.	1889	Pour M. Gregorowicz		53	

Duplikat

Tymczasowy
grobowiec
na przyjęcie
ciała

CMENTARZ POŁUDNIOWY, ZNANY JAKO MONTPARNASSE
Bulwar Edgara Quineta 54
GASPARD JACQUET
Marmurarz, przedsiębiorca pomników pogrzebowych
KONSTRUKCJA PIWNIC, POMNIKI, SIATKI ŻELAZNE
Krzyże i otoczenie, plantacje gwarantowane, roczny abonament
(Za każdy zamówiony rok płaci się w całości)

Specjalizacja
w granicie
-
Grawero-
wanie
liter

Należność p.

Paryż, dnia 18.....

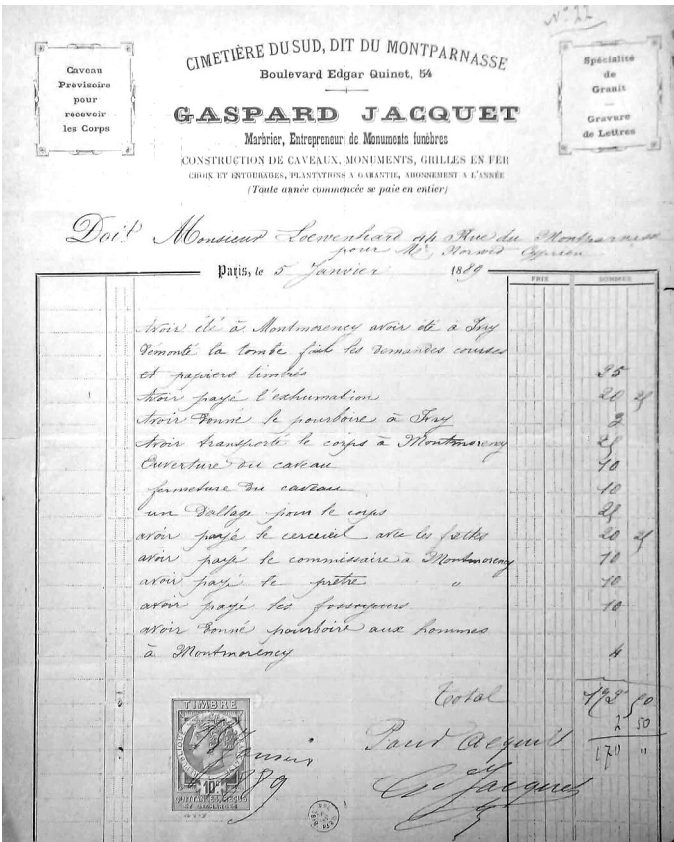
Dla p. Rettla

			cena	suma	
15.07	1887	Dla p. Ignacego Czernika Otwarcie i zamknięcie grobowca Kostka brukowa Opłacenie podatku Grawerowanie liter		30, 24 29 29 10	25 29
				84 ⁺	29
21.11	1887	Dla p. Euzebiusza Rydzewskiego Otwarcie i zamknięcie [grobowca] Kostka brukowa Opłacenie ekshumacji Opłacenie podatku		24 29 20 29	 29 29

		Opłacenie karawanu	19	10
		Rozbiórka grobu		
		Kursy i znaczki	20	
			129,	+ 60
dnia 2.10	1888	Dla p. Norwida Cypriana		
		Razem	170*	
dnia 27 lutego	1889	Dla p. Gregorowicza	53	

Drugi z omawianych rachunków został wystawiony 5 I 1889 na nazwisko wspomnianego już Loewenhardta, polskiego lekarza i powstańca styczniowego, ale także znanego w kręgach emigracji w Paryżu działacza Komisji Opieki nad Grobami, zamieszkałego – według dokumentu – przy ulicy Montparnasse 44, czyli niewiele ponad 200 m od zakładu Jacqueta. Rachunek dotyczy jedynie ekshumacji i przeniesienia zwłok Norwida z Ivry do Montmorency i zawiera dokładne wyliczenie wraz ze stawkami każdej podjętej i wykonanej usługi. Trzeci z kolei to duplikat, z 9 I 1891, podsumowujący niejako wydatki poniesione i jeszcze nieopłacone przez Komisję w ciągu kilku lat. Oprócz nazwiska Norwida znajdziemy tam także – poza nowymi – po raz kolejny Czernika, Rydzewskiego czy Gregorowicza.

Rachunek od przedsiębiorcy pogrzebowego, Gasparda Jacqueta, z 5 I 1889

Caveau Provisoire pour recevoir les Corps	CIMETIÈRE DU SUD, DIT DU MONTPARNASSE Boulevard Edgar Quinet, 54 GASPARD JACQUET Marbrier, Entrepreneur de Monuments funèbres CONSTRUCTION DE CAVEAU, MONUMENTS, GRILLES EN FER Croix et entourages, plantations à garantie, abonnement à l'année (Tout année commencée se paie en entier)	Spécialité de Granit - Gravure de Lettres
---	--	--

Doit Monsieur Loewenhard 44 Rue du Montparnasse pour M. Norwid Cyprien
 Paris, le 5 Janvier 1889

	prix	sommes	
Avoir été à Montmorency avoir été à Ivry			
démonté la tombe fait les demandes courses			
et papiers timbrés	25		
Avoir payé l'exhumation	20	29	
Avoir donné le pourboire à Ivry	3		
Avoir transporté le corps à Montmorency	29		
Ouverture du caveau	10		
Fermeture du caveau	10		
un dallage pour le corps	29		
avoir payé le cerceuil avec les frettes	20	29	
avoir payé le commissaire à Montmorency	10		
avoir payé le pretre	10		
avoir payé le fossoyeurs	10		
avoir donné le pourboire aux hommes			
à Montmorency	4		
Total		172	90
		2	50
		17"	"
Pour acquit			
14 Janvier 1889	Gaspard Jacquet		

Tymczasowy grobowiec na przyjęcie ciała	CMENTARZ POŁUDNIOWY, ZNANY JAKO MONTPARNASSE bulwar Edgara Quineta 54 GASPARD JACQUET Marmurarz, przedsiębiorca pomników pogrzebowych KONSTRUKCJA PIWNIC, POMNIKI, SIATKI ŻELAZNE Krzyże i otoczenie, plantacje gwarantowane, roczny abonament (Za każdy zamówiony rok płaci się w całości)	Specjalizacja w granicie - Grawero- wanie liter
--	---	--

Należność pana Loewenhardta, ulica Montparnasse 44, dla p. Norwida Cypriana
 Paryż, dnia 5 stycznia 1889

	cena	suma	
Przejazd z Montmorency do Ivry			
zdemontowanie grobowca, złożenie próśb o zakupy			
i opieczetowane papiery	25		
Opłacenie ekshumacji	20	29	
Napiwek w Ivry	3		
Przetransportowanie ciała do Montmorency	29		
Otwarcie grobowca	10		
Zamknięcie grobowca	10		
zamurowanie ciała	29		

opłacenie trumny z okuciami		20	29
opłacenie komisarza Montmorency		10	
opłacenie księdza		10	
opłacenie grabarzy		10	
napiwek dla mężczyzn z Montmorency		4	
	Razem	172	90
		2	50
		17"	"
	Zapłacono		
14 stycznia 1889	Gaspard Jacquet		

Rachunek od przedsiębiorcy pogrzebowego,
Gasparda Jacqueta, z 9 I 1891

BOULEVARD EDGAR-QUINET, 54

Gaspard Jacquet

MARBRIER

ENTREPRENEUR DE MONUMENTS FUNÉRES

CAVEAU

pour le Dépôt Provisoire des Corps.

CONSTRUCTIONS

en Marbre, en Granit et en Pierre.

ARBUSTES - PLANTATIONS

Entretien de Tombes à l'année.

ENSEIGNES

EN MARBRE ET EN PIERRE

EXPÉDITIONS ET EXÉCUTION

DE TRAVAUX

en Province et à l'Étranger.

NOTA. — Le dépôt provisoire des corps dans nos caisses est gratuit le premier mois qui suit l'inhumation, et pendant la durée des travaux, jusqu'il s'est acquitté par nous. En cas de non-exécution des travaux par nos Maîtres, la location du Caveau court du jour de l'inhumation.

Paris le 9 Janvier 1891

Duplicata

1re Pour Mrs Czernik ouverture reçu 84^{fr} le 28 septembre 1889.

2re Pour Mrs Rydzewski ouverture reçu 129^{fr} le 6 janvier 1888.

3re Pour Mrs Starviarski ouverture reçu 88^{fr} le 9 avril 1887.

4re Pour Mrs Smardz ouverture transport de Montmorency reçu 47^{fr} le 19 janvier 1889

5re Pour Mrs Plucinski ouverture transport reçu 120^{fr} le 9 avril 1889.

6re Pour Mrs Gregorowicz ouverture reçu 53^{fr} le 19 mai 1889

7re Pour Mrs Malinowski ouverture celle-ci n'est pas payée il est dû 44^{fr}.

Boulevard Edgar-Quinet, 54
GASPARD JACQUET
Marbier
Entrepreneur de Monuments funèbres

Paris, le 9 Janvier 1891

Duplicata

CAVEAU
pour le Dépôt Provisoire des Corps

1° Pour M. Czernik ouverture
reçu 84 f. le 28 septembre 1887

CONSTRUCTIONS
en Marbre, en Granit et en Pierre

2° Pour M. Rydzewski ouverture
reçu 129 f. le 6 janvier 1888

ARBUSTES – PLANTATIONS
Entretien de Tombes à l'année

3° Pour M. Stawiariski ouverture
reçu 48 f. le 9 avril 1889

ENSEIGNES
en Marbre et en Pierre

4° Pour M. Norwid ouverture
transport de Montmorency
reçu 172 f. le 19 janvier 1889

EXPÉDITIONS ET EXÉCUTION
DE TRAVAUX
en Province et à l'Étranger

5° Pour M. Plucinski ouverture
transport reçu 120 f. le 9 avril 1889

NOTA. – Le dépôt provisoire des corps dans mon caveau est gratuit le premier mois qui suit l'inhumation, et pendant la durée des travaux, lorsqu'ils sont exécutés par moi. En cas de non-exécution des travaux par ma Maison, la location de Caveau court du jour de l'inhumation.

6° Pour M. Gregorovitz ouverture
reçu 53 f. le 17 mars 1889

7° Pour M. Malinowski ouverture
celle-ci n'est pas payée
il est dû 49 f.

Bulwar Edgara Quineta 54
GASPARD JACQUET
Marmurarz
Przedsiębiorca pomników pogrzebowych

Paryż, 9 stycznia 1891

Duplikat

GROBOWIEC
na tymczasowe przechowanie ciał

1. Dla p. Czernika otwarcie,
otrzymano 84 f. dnia 28 września 1887

KONSTRUKCJE
w marmurze, granicie i kamieniu

2. Dla p. Rydzewskiego otwarcie,
otrzymano 129 f. dnia 6 stycznia 1888

KRZEWY – PLANTACJE
Coroczna konserwacja grobowców

3. Dla p. Stawiarskiego otwarcie,
otrzymano 48 f. dnia 9 kwietnia 1889

SZYLDY
w marmurze i kamieniu

4. Dla p. Norwida otwarcie,
transport do Montmorency,
otrzymano 172 f. dnia 19 stycznia 1889

EKSPEDYCJA I WYKONANIE PRAC
na prowincji i za granicą

5. Dla p. Plucińskiego otwarcie,
transport, otrzymano 120 f. dnia 9 kwietnia 1889

NOTA. – Tymczasowy depozyt ciał w moim grobowcu jest bezpłatny przez pierwszy miesiąc po pogrzebie i przez czas pracy, kiedy są one wykonywane przeze mnie. W przypadku niewykonywania prac przez mój Dom wynajem piwnicy rozpoczyna się w dniu pochówku.

6. Dla p. Gregorowicza otwarcie,
otrzymano 53 f. dnia 17 marca 1889

7. Dla p. Malinowskiego otwarcie,
nie opłacono,
należy zapłacić 49 f.

Ostatnie z prezentowanych archiwaliów to także rachunek z przedsiębiorstwa Jacqueta, nie dotyczy on jednak pochówku Norwida, ale Juliusza Słowackiego. Dokument został wystawiony w listopadzie 1894 na nazwisko Loewenhardta za usługi renowacyjne wykonane 4 maja. Wydaje się, że historia nagrobka Słowackiego, wzniesionego dzięki staraniom jego matki, jest powszechnie znana. Początkowy projekt miał stworzyć zaprzyjaźniony z poetą rzeźbiarz Charles Petinaud, ostatecznie skromny pomnik został ozdobiony medalionem wykonanym przez Władysława Oleszczyńskiego, jednego z najwybitniejszych polskich rzeźbiarzy okresu romantyzmu¹⁷. Znajdujący się obecnie na nagrobku medalion jest kopią z 1894 roku, prawdopodobnie wymieniono go właśnie podczas renowacji przeprowadzonej przez Jacqueta.

**Rachunek od przedsiębiorcy pogrzebowego, Gasparda Jacqueta,
z listopada 1894**

Cimetière du Sud, 611 du MONT-PARNASSE
Boulevard Edgar Guinet, 54

GASPARD JACQUET
Marbrier, Entrepreneur de Monuments funéraires
CONSTRUCTION DE CAVEAUX, MONUMENTS, GRILLES EN FER
ET ENTOURAGES, PLANTATIONS A RABATTE, ARROSIERS A L'ANSEL
(Toute année commencée se paie en entier)

Caveau
Provisoire
pour
recevoir
les Corps

Spécialité
de
Granit
Gravure
de lettres

PREVOT Successeur
MÊME MAISON
Rue Campagne-Première, 35
et Boulevard Raspail, 243

Monsieur Loewenhard

Paris, le 16 Novembre 1894

4 Mai 1894 Pour la sépulture Jules Słowacki
au cimetière du Nord

Mise à neuf et réparation de la dite sépulture	180
Fourniture, pose et taille des caniveaux	100
La taille des pentes	10
La gravure des lettres	17 50
Total	297 50

PREVOT Successeur
MÊME MAISON
Rue Campagne-Première, 35
et Boulevard Raspail, 243

Pour acquit
J. M. G. Jacquet
P. Loewenhard

¹⁷ Zob. A. Pieńkos, Paryż, nagrobek Juliusza Słowackiego (Paris, tombeau de Jules Słowacki). Na stronie: <http://www.polonika.gov.pl/pages/pl/polonik.php?id=41&name=paryz-nagrobek-juliusza-slowackiego> (data dostępu: 27 III 2020).

Caveau Provisoire pour recevoir les Corps	CIMETIÈRE DE SUD, DIT DU MONTPARNASSE Boulevard Edgar Quinet, 54 GASPARD JACQUET Marbrier, Entrepreneur de Monuments funèbres CONSTRUCTION DE CAVEAU, MONUMENTS, GRILLES EN FER Croix et entourages, plantations à garantie, abonnement à l'année (Tout année commencée se paie en entier)			Spécialité de Granit - Gravure de Lettres
PRÉVOT Successeur MÈME MAISON Rue Campagne-Première, 35 et Boulevard Raspail, 243		Monsieur Loewenhard..... Doit Paris, le Novembre 1894		
4 Mai 1894	Pour la sépulture Jules Slowacki au cimetière du Nord Mise à neuf et réparation de la dite sépulture Fourniture, pose et taille des caniveaux La taille des pentes La gravure des Lettres	180 100 10 17	50	
Total		307	50	
PRÉVOT Successeur MÈME MAISON Rue Campagne-Première, 35 et Boulevard Raspail, 243		Pour acquit P. M. G. Jacquet [...] Ruchery		

Tymczasowy grobowiec na przyjęcie ciała	CMENTARZ POŁUDNIOWY, ZNANY JAKO MONTPARNASSE Bulwar Edgara Quineta 54 GASPARD JACQUET Marmurarz, przedsiębiorca pomników pogrzebowych KONSTRUKCJA PIWNIC, POMNIKI, SIATKI ŻELAZNE Krzyże i otoczenie, gwarantowane plantacje, roczny abonament (Za każdy zamówiony rok płaci się w całości)			Specjalizacja w granicie - Grawero- wanie liter
STARSZY Następcą TEGO ZAKŁADU Ulica Campagne-Première 35 i bulwar Raspail 243		Pana Loewenhardta..... Należność Paryż, listopad 1894		
4 maja 1894	Za złożenie do grobu Juliusza Słowackiego na Cmentarzu Północnym Remont i naprawa rzeczonego grobu Dostawa, instalacja i dopasowanie rynien Dopasowanie spadków Grawerowanie liter	180 100 10 17	50	
Razem		307	50	
STARSZY Następcą TEGO ZAKŁADU Ulica Campagne-Première 35 i bulwar Raspail 243		Zapłacono P. M. G. Jacquet [...] Ruchery		

Zbiór paryskich norwidianów „rozpoczyna” dokument z 1883 roku, „kończy” zaś rachunek z 1891 roku. Od tego czasu upłynie jeszcze 5 lat, zanim Gomulicki ogłosi w krakowskim „Przeglądzie Literackim”, iż pracuje nad monografią poświęconą poecie, i minie kolejny rok, zanim Zenon Przesmycki odkryje Norwida. O Słowackim nigdy nie zapomniano, choć i jego twórczość dopiero na przełomie XIX i XX wieku doczekała się uznania. W roku 1927 jego prochy zostały uroczystie

złożone na Wawelu, ziemia z grobu Norwida dopiero w 2001 roku trafiła do krypty poetów.

Prezentację zbioru archiwaliów rozpoczęto od przywołania historii Komisji Opieki nad Grobami, instytucji, która niezmiennie od niemal 180 lat opiekuje się polskimi miejscami pochówku w Paryżu. Aby zatem domknąć ramę kompozycyjną, przedstawiamy ostatnie znalezisko: bilet na loterię – jeden z licznych sposobów pozyskiwania środków na renowację grobów i organizację pogrzebów emigrantów.

Bilet na Loterię Artystyczną Komisji Grobów Polskich

Abstract

MAGDALENA ABRAMCZYK Institute of Literary Research of the Polish Academy
of Sciences, Warsaw
ORCID: 0000-0002-0213-1317

NORWID IN THE POLISH LIBRARY IN PARIS

The paper discusses the documents found while completing the tasks within the framework of a research project (no. 0514/NPRH/H1a/83/2015) in Alojzy Władysław Strzembosz's output preparation in the Polish Library in Paris. The documents refer to Cyprian Norwid's death and the issues linked to his funeral and exhumation. They include, *inter alia*, the poet's death certificate dated May 24th, 1883, issued by the 13th arrondissement's Mayor's office, the Ivry Cemetery's exhumation bill issued April 18th, 1888, and a bill for transferring his corpse to the Montmorency Cemetery, dated September 27th, 1888. Among the discovered archive papers one also finds those that pertain to the activities of the Komisja Opieki nad Grobami Polskimi (Society for the Protection of Polish Graves) (now Towarzystwo Opieki nad Polskimi Zabytkami i Grobami Historycznymi we Francji (Society for the Protection of Polish Monuments and Historical Graves in France)) that started in France towards the end of 1830s. The article discusses and describes the discoveries, as well as their significance for the present day knowledge in the poet's posthumous fortune and for the activities of the Polish émigrés in Paris for the protection of Polish graves.